

Szellemi alkata és jelentősége.

Ferencz József közéleti pályájának kezdete oly korba esik, melyben a magyarság dacos lélekkel, nemzeti érzését visszafojtva, magára kényszerített némaságban várja egy jobb jövő hajnalhasadását. A magára erőltetett téllenség után egy minden téren meginduló energikus teremtő, alkotó munka korszaka következik, amely őt gazdag lelki alkata teljes virágjában, kibontakozó képességei teljes kifejlésében találja. Az alkotó, szervező és teremtő munka hosszú korszaka után élete estéjén a gondviselés végzéséből meg kellett érnie, hogy magyar népe felé egy nagy vihar boruja sötétült s szíveket tépő szenvedések martiriuma nehezedett. S ebben a szenvedésekkel és bánattal telt, sötét korszakban is gyöngye és erőtlenség testtel, de az isteni gondviselésbe vetett hittel s az erkölcsi világrend győzelmében való rendületlen bizodalommal állott népe élén s volt őrállója erkölcsi és kultúrális kincseinek, ébresztője nemzeti öntudatának. Az unitárius püspökök sorában az egyedüli, aki 52 évig állott egyháza kormányrúdjánál. Szerencsés módon egyesített magában egy egyház kormányzásához szükséges szellemi tulajdonságokat. Nemcsak kiváló szónok, nemcsak tiszta és világos fejű dogmatikus, nemcsak harcrakész apologétája vallásának és egyházának, nemcsak tudós író, hanem kiváló adminisztráló tehetség is. Ha akár a protestáns, akár a katolikus főpapok során végigtekintünk, rendszerint az a jelenség ötlük szemünkbe, hogy az író, a tudós, vagy a szónok mögött háttérbe szorul az egyház kormányzása, a szervezés, a hívek lelki életének irányítása, a pásztori munka, vagy megfordítva. Ferencz Józsefben áldott együttesben sok megvolt e kivánalmakból. A kor, melybe a gondviselés vezetőként beállította, a kiegyezés utáni alkotmányos magyar élet megszervezésének korszaka volt. Ha akart volna, sem tehetett volna, hogy íróasztala mellé ülve, kiszakítsa magát az egyházi és politikai közélet sodró áramából. Az alkotásoknak, az intézményeknek, az új egyházközségeknek, az egyházi közigazgatás régi rendje újjal, korszerűvel való reformálásának egész sorát jegyeztük fel az ő püspöksége alatt, melyekben mint vezető, terveket kigondoló, a tanácskozásokat irányító, cselekvő tényezőként vett részt. Igaz, a tárgyilagos történelemírás nem tulajdoníthatja mindezt az ő személyes érdemének. Hiszen az a kor a magyar közélet reneszánsza volt: minden téren a fejlődésnek óriási távlatai és lehetőségei nyitak. De Ferencz Józsefnek kétségtelenül történelmi érdeme, hogy az idők jeleit figyelő lélekkel mindig észrevette, helyesen értékelte és egyházát ezek alapján helyes irányban kormányozta. Az ő történelmi alakja elég súlyos ahhoz, hogy megbírja azt

a megállapítást, hogy az egyháztársadalmi közvélemény erős áramának, amely annak idején az iskolák államosítását kívánta és sürgette, egyedül nem tudott elég erős gátat emelni. És habár kedve és belső meggyőződése ellenére, kénytelen volt szabadjára engedni azt az áradatot, amely végső eredményben az iskolák elvesztésével, a hívek egyházi öntudatának elhomályosodásához vezetett. Nem egyedül az unitárius egyház haladott ezen az úton. Az imperiumváltozás óta sajnosan kellett tapasztalnunk, hogy az az út, melyen a kiegyezés után a magyar egyházak kivétel nélkül jártak, téves lelépés volt az egyházaknak évszázadok óta járt útjáról, a közszellemek végzetesen hibás tévedése.

Ferencz József történelmi alakjáról emlékezve, nem hagyhatjuk említés nélkül azt az áldott, meleg és gyümölcsöző viszonyt, amelyet ő az angol és amerikai unitáriusokkal fönn tartott s napról-napra meghittebbé és melegebbé varázsolt. Lényének tiszteletet sugalló és megbecsülést kiváltó vonásai nemcsak a magyar közvéleményt bájolták el, hanem a koronként körünkbe érkező angol és amerikai vendégeinket. Szerepértémettel kedvességgel nevezték őt a maguk, sőt az egész világ unitáriusai püspökének. Büszkék voltak és boldogok, ha küldőiknek otthon elreferálhatták, hogy találkoztak itt „az ő kedves Ferencz püspökükkel”. Ám, e viszony kihatásai nem korlátozódnak az unitárius egyház szűk körére. Az a féltő és aggódó szeretet, mellyel legsötétebb sorsfordulatunk súlyos keresztjei közben felkerestek, könnyeinket letörölték, a csüggedő magyarság lelkét felemelték s egy jobb jövő reményével biztatták, valósággal megkönnyezni való. Az angolokkal és amerikaiakkal való érintkezést nem ő kezdeményezte. Krizának, az ő elődjének ebben a tekintetben halhatatlan érdemeit az egyháztörténelem még nem méltányolta eléggé. De Ferencz József tiszteletre gerjesztő személyének oroszánrésze van abban, hogy e viszony melegsége következtében az erdélyi magyarság megkínzott lelkébe néha-néha az öröme és a reménynek egy-egy sugara melegített be.

Ferencz József az egyházi szónoklásnak nagymestere volt elméletben és gyakorlatban egyaránt. Beszédjeinek tiszta és világos gondolatfűzése, stílusának sokszor képektől és hasonlatoktól sem idegenkedő választékossága és egy nemesebb értelemben vett aktuálitásnak az a vonzó ereje, amely a hallgatók figyelmét már eleve felhívja és lenyűgözi, ezek azok a jelességei, amelyekért a közvélemény őt aranyszájúnak nevezte. Témái a szó nemes értelmében mindig időszerűek. Abban a felolvasásában,¹⁸⁵ melyet a protestáns egylet kecskeméti közgyűlésén tartott s mellyel az unitárius névnek egyszerre oly

¹⁸⁵ A vallás külföldi befolyása az életre. K. M., 1876. 217—240

nagy rokonszenvet szerzett, mintegy körvonalozza az egyházi beszédírás elméletét. A színházak, egyesületek felolvasó üléstermei tele vannak, a templomok üresek. Mire tanít ez? „A szószéki szónoklásnak el kell hagyni régi üres formáit, a szónoklat erejét és hatását abban kell keresni, hogy a beszédet a kor vallásos és tudományos fejlődéséhez, a hallgatók műveltségi fokához és szükségéhez kell alkalmazni.” A telt színházak, az egyesületi felolvasó termek „valóságos útmutatás”, hogy a pap mire törekedjék. A papnak sokat kell tanulni és sokkal több ismerettel birni hallgatóinál. Versenyt kell haladnia a kor tudományos fejlődésével. „Az egyházi szónoklat formáinak és tartalmának változni kell az idők, eszmék, erkölcsök és szellemi szükségek szerint: *az élethez kell símulnia*, ha rá hatni akar.” Ezt az „élethezsímulást” nevezem időszerűnek.

Az 1895. évi lelkészfelszentelési beszédjének tárgya: hogyan lehet és kell a lelkészi szolgálatot ékesíteni? Állítja, hogy a vallás iránti közönynek részben a papok az oka: akkor mindenesetre, ha a beszéd „egy gondolatot nem ébreszt, egy érzést nem fakaszt, mert *az élettel nem érintkezik* s csak arra jó, hogy az emberek egy része aludjék mellette.” Pedig a prédikációk az emberiség közérdeklődésének legalkalmasabb eszközei, mert szélesebb körre terjednek, mint a tudós társaságok művei, az egyetemek és iskolák előadásai. De a papnak állandóan tanulni kell, haladni a korrallal, számbavenni a hallgatók műveltségét, lelki szükségét, vágyait, reményeit, rossz szenvedélyeiket, hajlamaikat, tévedéseiket. Ferencz József szónoki hatásának egyik titka volt: ez az időszerűség, „az élettel való érintkezés.” Amit elméletben hirdet, azt követi gyakorlatban is. Már témáinak megválasztásánál ez az elv vezet. Mikor a 60-as évektől kezdve a vallásos szabadelvűség hulláma áramlik el a lelkeken, beszédének témája rendszerint az.

Ez a vallási szabadelvűség határozza meg nemcsak egyházi beszédei tárgyát és a kidolgozás módját, hanem általában minden irányú irodalmi munkásságát is. Nyomtatásban megjelent első beszédjének már a címe jellemző lelkiségére: *Világosság és homály* (K. M. 1861.). Legnagyobb emberi erény: megismerni magunkat és szilárdan állani életelveink mellett. Ingadozni gondolkozásunkban jellemgyöngeség. A felvilágosodás a lélek egészsége. És sehol sincs annyira szükség a világosságra, mint a vallásnál. „Az igaz vallásosságnak feltétele a világosság.” „*Világos értelem, tiszta hit és az ezekből kifejtett vallás legerősebb bizonyítéka emberi méltóságunk érzetének.*” A biblia csodás elbeszéléseit a józan ész világánál magyarázza, „mert amíg valaminek értelmes magyarázatát adhatom, addig sohasem folyamodom a csodák kényelmes sátra alá, ügyvédül kérni fel magamnak a vak hitet.” Így magyarázza az apostolok soknyelvű pünkösdi beszédét (K. M. 1863.) azzal, hogy a vallás

nyelve az emberiség közös anyai nyelve. A keresztény vallás, habár a reformáció sokat tett, még nincs megisztítva kinövéseitől (Jobb néktek, hogy elmenjek. K. M. 1870. 81—88). A Jézus alakját úgy eltorzították, hogy alig lehet ráismerni nemes alakjára. A vallásos eszmékkal hajlandók vagyunk helytállani. Pedig csak akkor jön el a vallás vigasztaló szelleme, „ha lelkünk építi fel és rendezi be magának tetszése szerint a maga templomát,” megszabadulva minden babonás hiedelemtől. Az emberi szellem lényege a tökéletesedés utáni vágy. A vallás szintén fejlődés és változás alá van vetve. *„Korunk legnagyobb vívmányai közé tartozik az egyéni meggyőződésnek a tekintély hatalma alól való felszabadítása. A hit birodalmában kiki magának ura és királya. Itt magam rendezhetem be magamnak szívországomat úgy, amint nekem tetszik.”*¹⁸⁶ Ferencz József megalkuvásnélküli híve és rajongója a vallásos szabadelvűségnek. „Mi az eszmék diadalát, melyért küzdünk, az időre bizzuk s azzal tartunk, hogy az Isten szent lelkének senki ellen nem állhat.”¹⁸⁷

Dömötör János hosszú cikket szentel (Prot. E. és Isk. L. 1869. 143., 177., 238., 270) az 1868. évi tordai zsinaton mondott beszédek és imák ismertetésének s eközben elismeréssel teljes kritikát gyakorol Ferencz József predikációján és a már azelőtt is tőle olvasott beszédjein. Ismételten párhuzamot von az ő és Kriza beszédjei és stílusa között. Az ünnep „főtárgya — mondja — mindenesetre Ferencz József beszédje volt.” Ha e művéhez hozzá gondoljuk azokat, melyeket eddig olvastunk tőle, „körülbelől lerajzolhatjuk egyéniségét, melyről mondhatjuk, hogy tipikus unitárius. Erős a gondolatokban, gyengébb az érzelmekben, mélyebb a logikája, mint költői és szónoki érzéke, nyelve és előadása inkább a tudós értekezőé, mint az elragadó szónoké. Az értekezés hangját még az imában sem tudja egészen levetkőzni. Nem szívét áldozza égő áldozatul Istennek, hanem gondolatait tárja ki s ahol nem közvetlenül Istenhez beszél, az ima mélysége helyett, mely szívünkhöz szólna, a gondolat oktatását nyerjük. Nem találja Ferencz Józsefnél a Kriza szív mélyén fakadt áhítatát és nyelvének ótestamentumi ódon költői zamatát és színezetét. De beszédjét olvasva” annyi gondolat rajzik fejében, mint a legtermékenyebb gondolkozók művei olvasása közben; azonban semmi sem talál szíven úgy, hogy egy pillanatra megdöbbenve megállanánk. Beszédjének látóköre és szempontjai magasak s a meggyőződés erejéből táplálkozó emfázisa „mintha imittamott mégis a szenvedély felé törne, ami pedig nem eleme.” „Gondolkozó emberre nézve roppant érdekes,” ahogy a hit- és lelkiismeret szabadságának történetéről, jelen állapotáról s valószínű jövő diadaláról szól.

Nincs mit kifogásolnunk Dömötör e tárgyilagos értékelésében.

Lelki alkatának kidomborodó jellemvonása: a tiszta értelem és helyes ítélet. Ezek vezeték őt nemcsak értekezései és tanulmányai szerkesztésénél, hanem egyházi beszédeinél is. Amivel pedig különösen női hallgatóságára tud hatni, az stílusának sokszor hasonlatokkal és megragadó képekkel teljes dísze és érzelmessége. Maga följegyzí, mennyire serkentőleg hatott rá a nők szorgalmas templombajárása, hogy minden tehetségét összeszedve, a lehető legjobbat nyujtsa. Ha Kriza és Ferencz József előtti egyházi beszédiródmunkat áttanulmányozva összevetjük az övékével, bámulva fogjuk megállapítani azt a nagy különbséget, amely tárgyválasztás, a kidolgozás módja s a stílus szempontjából elválasztja őket. Amott még a régi latin világ képei, hasonlatai, a régi mithologiából vett képek, a régi vitakozások biblikus ízű fordulatai uralkodnak, emitt a mai világ szelleml áramlatai hömpölyögnek felénk, a ma kérdései, amelyekre a hallgatóság a templomi szószékből kap feleletet. Talán túlzás, amit Borbély emlékbészédeben (K. M. 1928. 203.) mond, hogy „az unitárizmusnak Dávid Ferenc halála után legékesebb szavú prédikátora s Krizával összehasonlítva, Ferencz Józsefnek adja a pálmát, mert Kriza az előadásnak nem volt művésze, a lelke szívében volt, nem az ajkán is”; „az első modern unitárius prédikátor, aki Dávid Ferencnek bűvös erejével tudott hatni, Ferencz József volt”. De annyit mindenesetre mutat, hogy hallgatósága lelkét, nemcsak a mívelt városi közönségét, hanem falusi hiveiét is, megfogta s bűvölete alatt tartotta. Nem ok nélkül nevezte őt a közvélemény nemcsak egyháza körében, hanem országszerte is aranyszájúnak.

Ferencz József egyházi szónoklattani elmélete szerint reformálni kell nemcsak a tartalmat, hanem az előadást is. „A pathetikus szónoklat nem kathedrai; a beszédnek bírni kell a szépség, erő, arány és összhang jellegével, az esztétika törvényei alatt kell maradnia.” Ő nem szónokolt a szó köznapi értelmében, inkább azt mondhatnók, hogy beszélgetett, vagy csevegett. Az egyházi szónoklásnak ez a formája akkor még jóformán új volt, csak jóval utána kezd terjedni. Egy Prohászka és Ravasz mesterei annak. Akkor más szószékekről egeket ostromló dörgedelmes beszédek hangzóttak. Fájdalmas dolog, hogy az előadóművészet sírba száll művészeivel.

Élénk figyelemmel kíséri „Egyházi Szemle” c. alatt (K. M. 1869. 47—56, 124—134, 408—416, 1881. 378—386.) hazánkban és a külföldön az orthodox és liberális vallási mozgalmakat s igazi belső örömmel örvend minden vallási előrehaladásnak és felvilágosodásnak. A katolikus egyházban észlelhető reform

¹⁸⁶ Változások a vallás világában. Egyházi reform.

¹⁸⁷ Az evangéliumi protestáns lap és az unitárizmus. K. M. 1876 277—281.

szerinte nem más, „mint a szélvitorlának a maga tengelye körül ide s tova forgása“, mint a kör négyszögösítése, mert „reformálva többé nem maradhat katolikusnak a szó bevett értelmében s mint katolikus nem reformálható“. Az 1881. évi debreceni zsinat tárgyalásait ismertelve, „kiváló öröme“ szolgált, hogy a zsinat a teológiai intézeteknél a tanszabadság elvét ellenkező felszólalások után is megőrizte s így biztosította a teológiának tudományos jellegét. Az országgyűlésen szóba került vallásszabadság kérdésével foglalkozva (K. M. 1879. 128. l.) elmegy a vallásszabadság legvégső határáig, midőn azt kívánja, hogy *legyen szabad mindenkinek*, természetesen az országos törvények keretein belül s a mások szabadságának megsértése nélkül, *vallásos hitének teljesen megfelelő formát keresni.* Ha ez a vallásszabadság új világosságot hoz, mi attól nem ijedünk meg, mert mi abban növedtünk fel; ha sötétséget hozna, az sem térít ki utunkból, mert nem fogja elvonni szemünket az addig megpillantott fényességtől. Nincs meglepedve a vallásos eszmék bármely gyors haladásával. „Sehol sem oly lassú a fejlődés és haladás, mint a vallás terén.“ Ha Jézus visszajönne megtekinteni, mire vitték az emberek az ő szép művét, méltán így kiálthatna fel: „Ugyan, hát még csak idáig jutottatok?“ Amerikában a zsidó rabbi meghívta a keresztény papot a zsinagógájába prédikálni, amin a Jewish Cronicle megbotránkozott, mert az ősök iránti tisztelet megtagadását látta benne (K. M. 1880. 49.). Ferencz József szerint az ősök iránti tisztelet nem kívánja, hogy őket vakon kövessük. „Mi a hitet nem tesszük az igazság felébe.“ Az a hit, amely nem támaszkodik, nem az abszolút, hanem a szubjektive, a mi meggyőződésünk szerinti igazságra, az nem élő hit. Más szavakkal: Bármily téves valamely hitrendszer, míg követői annak igazsága felől meg vannak győződve, jó nekik. „De mihelyt az összhang a hitvallás és a vallásos hit között megzavarodik, többé nem teszi meg a maga szolgálatát.“ 1882-ben ismétli, hogy az emberek a hit és vallás mezején idegenkednek leginkább az igazságtól. Mert „régii hitformák, tantételek és vallásos nézetek, melyeket az idő már túlszárnyalt s melyeknek tarthatatlanságát a józan ész a meggyőződésig kimutatta, ma is nemcsak fennállanak az egyházban, hanem a kereszténység legnagyobb része makacs szivóssággal ragaszkodik azokhoz, mintha csakugyan azoktól függne idvessége“. Bizonyíték erre a Jézus személyét illető miszteriosus tantétel. De azért mégis mozog a föld. És hivatkozik a francia reformátusok tekintélyes közlönyére (Renaissance) és P. Nagy Gusztáv cikkére (Sáropataki Lapok: A húsvéti igazság), mely Jézus szellemi, lelki feltámadását tanítja. „Ki nevezheti magát jogosabban a Krisztus nevére kereszténynek, — kérdi Nagy Gusztáv — az-e, aki a Krisztus vallását követi, vagy az, aki a Krisztusból magának

Istent csinált, hogy azt imádja, ahelyett, akihez maga a Krisztus is imádkozott?” „Mintha csak a mi szájunkból vette volna ki a szót — mondja rá Ferencz József. Hiszen mi 300 év óta ugyanezt kérdezzük. Hogy minő feleleteket kaptunk rá, elhallgatjuk. Nem akarjuk fájó emlékeinket mutogatni most, midőn annyifelől igazságot kezdenek szolgáltatni egyházunknak, midőn az Isten személyi egységének hite s a Krisztus személyéről való józan felfogás végre mind nagyobb hódításokat tesz a keresztény egyházban. Legyenek üdvözölve elvbarátaink a hazában és a külföldön egyaránt.” Jézus alakjával a Renan és Strauss-féle életrajzok tanulmányozása útján foglalkozik. 1866-ban ismeretlen szerzőtől egy Jézus-életrajz jelent meg¹⁸⁸ Londonban, mely akkora zajt csinált, mint Renan Franciaországban. Renan ellenmondásai között eltorzul Jézus képe, aki most egy fiatal paraszt, ki a világot a gyermettség prizmáján tekinti, máskor meg eszelős, zavarodott elméjű, aki előtt a családnak, hazának, barátságának semmi jelentősége nem volt. Másfelől meg: Jeruzsálemi fogadtatásánál őt számba sem vették s ez bosszantotta. De azt is mondja, hogy ő ott népszerű volt s lázadástól féltek. Strauss következetes ugyan, de a történelmi Jézust csaknem megtagadja. Mindkettőben hiányzik az a keresztény szellem, ami az olvasó rokonszenvét egyedül képes felkölteni. Mindketten azt mutatják ki, hogy a Krisztusról való keresztény tan az előrehaladott kor értelmi felvilágosodása mellett ma már meg nem állhat. Az Ecce Homo is Jézust embernek, történelmi személynek fogja fel. A szerző Jézus-képe „a világosság után sóvárgó értelemnek is méltó táplálékot nyújt, másfelől a Jézus személyéhez még mindig vallásos melegséggel vonzó szív sem botránkozhatik meg benne“.

Ferencz József a történelem tanítása alapján azt hirdeti, hogy a vallásos szabadság a polgári szabadsággal karöltve jár. Egyik a másik nélkül nem létezhetik. Bizonyítéka ennek a szabadelvű politikai korszak egyik vívmánya, az 1848. évi 20. t.-c., mellyel vallásunk teljesen egyenlő jogú testvére lett hazánkban minden más vallásnak. „Némi ellenmondást“ lát abban, hogy a hitszabadság elve mellett valamely vallás bevett vallásnak nyilváníttassék. De abban találja magyarázatát, hogy a hitelvek külső formái iránt az állam nem lehet közömbös, mert a hitelvekből folyó cselekedetek, pl. nem katonáskodás, többnejűség, stb. esetleg összeütközésbe jöhetnek az állam törvényeivel s a társadalmi erkölcsökkel. Az 1895. évi (43. t.-c.) vallásügyi törvény a teljes szabadság elvére van helyezve: „mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet, vagy vallást“, de a köztörvényeket és erkölcsiséget át nem lépheti. Ezzel a vallások törvényesítésének eddigi rendszere véget ért.

¹⁸⁸ Ecce Homo. A survey of the life and work of Jesus Christ. K. M. 1867.

Az új vallások többé nem bevett, hanem csak *elismert* vallások lesznek, ha a törvényben előírt rendelkezéseknek megfelelnek.¹⁸⁹ A 19.-ik század, mint minden tekintetben, úgy a vallásban is rendkívüli haladást tett. A lelkiismeret szabadságának zászlóját a reformáció tűzte ki, de csak e század szellemfuvallata bontotta ki egészen. Ha valaki a vallás eszméiről s a bibliáról a század elején és végén uralkodó nézeteket összehasonlítja, olyan különbséget fog találni, mint amennyi a reformáció előtti és utáni korszakokat elválasztja egymástól. Ezt a zajtalan, csendes reformációt, melyen a lelkek a letűnt században keresztülmentek, senki inkább nem üdvözölheti, mint mi. Ennek köszönhetjük, hogy hitelveinkkel a keresztény világtól többé nem vagyunk elszigetelve, hogy „azoknak mind több-több szószólójával találkozunk a mi kis egyházunkon kívül is”. Mert akik Jézusról életrajzot írnak, „azok mind az unitarizmus útját egyengetik s akarva nem akarva, maguk is útban vannak az unitarizmus felé. Hiszen Jézusról életrajzot írni, már magában elismerése annak, hogy ő történeti személy, tehát ember volt”. A multból reményt és bizalmat meríthetünk a jövőre.¹⁹⁰

Szellemi alkatának egész személyiségét meghatározó ki-domborodó jellemvonása az értelem, a gondolkodás logikai átlátszósága s az ezzel szervesen kapcsolódó vallási szabad-
elvétség. Jellemző e tekintetben, amit egyik úrvacsorai beszédjében mond: „Isten képének egyik legszebb vonása a tudás és sohasem tud kibékülni azzal a gondolattal, hogy Isten azért űzte ki az első emberpárt a paradicsomból, mert többet akartak megtudni, mint amennyit már tudtak.” Ritka összhangban egyesül benne ezzel a túlnyomóan értelmi adottsággal az Isten gondviselésébe vetett rendületlen hite, amely optimiz-mussal telítette lelkét. Ferenc Józsefben ez a lelki adottság és korának vallásos szabadelvétsége boldog ölekezéssel találtak egymásra. A korszellem megtalálta benne hűséges megértőjét és harcosát. Ő meg az egyházi közélet porondjára léptekor olyan szellemi légkörben találta magát, amely mintha egye-nesen az ő szellemére lett volna szabva. Ezért volt ő — mint Dömötör mondá — „tipikus unitárius.” Ez tette őt a liberális vallásos eszmék feltétlen rajongójává. Ezért volt Dávid Ferenc-nek lelke mélyéig és egész valójáig meggyőződéses híve és a ránk kényszerített hitelvek minden radikálizmustól mentes, lépésről-lépésre haladó újítoja, tisztítója és reformátora.

Korának legjellemzőbb ismertetőjegye: a politikai liberá-lizmus alapján kifejlődött vallási liberálizmus, melynek meg-testesítője a magyar unitarizmus. A lelkiismereti szabadság ma már az egész világtól elismerve, senkitől kétségbe nem

¹⁸⁹ Az unitárius vallás törvényesítése. U. K. 1899. 3—8. l.

¹⁹⁰ A 20.-ik század küszöbén. U. K. 1901. 1. sz.

vonva, minden vitát kizáróan elvileg tisztán áll. Azonban súlyos veszély fenyegeti ez elvet, mikor a gyakorlati élet valóságába lép. Mert ez elv érvényesülésével egyenes arányban áll az egyház „atomizálódása”, a vallásos együttérzés és közös cselekvés gátjai és korlátjai. Ami legnagyobb ereje és értéke a vallásos liberálisizmusnak, t. i. az egyes, az egyén külön véleménye és hite, szükségképen az lesz okozója gyöngeségének. Az ellenkezőre példa a régi hitelvekhez ragaszkodó, szigorú fegyelmet tartó, az egyén vallásos nézeteit semmibe vevő katolikus egyház. Ferencz József megalkuvás nélkül hirdeti és prédikálja a vallásos szabadelvűség tanait, de püspökké választásakormondott programbeszédjében mintha már megtorpanna, mintha ráeszmélne arra, hogy veszély származhatik abból az egyháza, ha nincs az egyéni hitnézetek felett egy fékező, bíráló és jóváhagyó fórum, mely az atomizálódásnak gátat emel. Emlékezzünk vissza *Az unitárizmus az egyén vallása* c. felolvasás körül lefolyt vitára. Bármennyire védi és vitatja az egyén vallásos szabadságát, mégis az egyháznak, mint a vallásos együttérzés és cselekvés közösségének védelmében kénytelen rámutatni a lelkiismeret felelősségére, mely alázatosan fejet hajt „a közösségnek multunkban gyökerező és jövőnkét is biztosító nagy és szent érdekei előtt”.

Az egyházszerzés kérdésében mérsékelten haladó. Nem támadja a régi bevált kereteket tetszetős, új jelszavak kedvéért. Nem bontja el a régi gyepűt, csak azért, hogy újat alkosson, nehogy a kigyók megmarjanak. Mert meggyőződése az, hogy nem minden új jó és nem minden régi rossz és elvetendő. De viszont feltétlenül elfogadja és pártolja azt az újat, minek jóságáról meggyőződést szerzett. A szervezés háromnegyedszázadon át tartó kérdésében a századfordulóig ott van ő maga is a munkások, az előkészítők élén, mint vezető és irányító. A bölcs mérséklés volt az életeleme. Borbély emlékbeszédében, meggyőződésem szerint, ferde világításba helyezi az egyházszerzés munkáját. Szerinte a helyzetdiktálta kérdés ez volt: meghagyják-e az egyház súlyát az egyházközségeken, vagy pedig építsék ki az egyetemes egyházat? És az unitárius hívek válságos gazdasági helyzete miatt az új elnökség — az új püspök és új főgondnok — egyházunk életében „irányváltozást jelentett”, melynek lelke és vezére Ferencz József volt s az ő érdeme, hogy egyházunk „szervezetében megújhódva” került ki évtizedek nehéz munkájából. (K. M., 1928. 200—202.) Én sem az irányváltozást, sem a szervezeti megújhódást nem tudom megállapítani. Mert szelleme ment minden szélsőséges radikálismustól és erőszakos újítástól, nemcsak hitelvi szempontból, hanem az egyházszerzés tekintetében is. A főtanácsi bizottság megalkotása után a vezetés és irányítás szerepét a mérséklés teendője váltja fel. Ugyanez a mérsékelten haladó

szellem és felfogás vezeti a kátè új kiadásainál az egyes tételek megszövegezésénél, amely minden újabb megjelenésében veszít a történelmileg rákényszerített merev és élettelen tartalmából s nyer a kor vallásos szabadelvűsége által diktált szellemben.

Ferencz József irodalmi működésének jelentőségét ki kell emelnünk abban az irányban is, amelyet a mai nemzedék, amely az 1848. évi 20. t.-c. után született és élt, nem tud kellően értékelni. S ez abban áll, hogy vallásunkat, annak történelmét, egyházunk szervezetét a Királyhágón túl is ismerette, ahol nem tudtak semmit róla, vagy pedig sok téves felfogás és történelmi elfogultság homályosította el a valóság képét. Ebben a tekintetben Kis Tüköre megbecsülhetetlen szolgálatakat tett. És védelemre készen állott cikkeivel és értekezéseivel, valahányszor hitrendszerünket, vagy intézményeinket lapokban, vagy folyóiratokban támadás érte.

Irodalmi vitáiért a *hitvédő* nevet adhatnók neki. Az unitárizmust, ahányszor szükséges volt, védelmezte a szociniánizmus és a szombatossággal való azonosítás ellen és a lélekhalászás ellen is. Állandóan gúnnyal és kicsinyléssel tárgyalja az unitáriusok dolgait a debreceni Ev. Protestáns Lap. Dr. Márk Ferenc a német s más protestáns egyletek s ezekkel együtt minden szabadabb vallási irány fellett kongatja a halálharangot s kikel természetesen az unitárizmus ellen is. Egy cikk élesen tiltakozik Ballagi felfogása ellen (Prot. E. L. 1877. 18. sz.), hogy az alkotmányozó nemzeti zsinatba az unitáriusok is felszólíttassanak. Ez az egyházelvűséget erőtlenné. „A hitszilárd ref. egyház sehol a világon önjelleg és hitelvsértés nélkül nem hívhatja fel az unitáriusokat közösködéssre.” Győri Lajos¹⁹² azt állítja, hogy a szombatosság nem más, mint az unitárizmus kinövése, ami Dávid Ferencnek a Krisztus nemimadására vonatkozó tanában nyilatkozott, melyért aztán elítélték. S csak ez akadályozta meg az újításokhoz szokott s lelki kétségei között végre is megőrült Dávid Ferencet abban, hogy az alakulófélben levő felekezetnek, t. i. szombatosoknak hitelveit és szertartásait formulázza. E hipotézist nem hagyhatja megjegyzés nélkül. Dávid irányja vezethetett sokakat szombatosságra, de azért őt vonni felelősségre s az új irányt ugyancsak neki tulajdonítani, ép oly kevéssé lehet, mint a kereszténység alapítójának mindazon formákat, melyek oly nagy számmal keletkeztek. Dávid Ferenc évszázadokra kiható nagy eszmékért, elvi jelentőségű kérdésekért küzdött s a betüimádástól távolabb állott, mint bármelyik reformátor. A szombatosság végre is nem egyéb, mint a biblia betüihez való ragaszkodás, hasonló ahoz, melyet Luther is tanúsított az úrvacsora kérdésében. Dávid Ferenc nem az ünne-

¹⁹² Az erdélyi székely szombatosok. Vasárnapi Ujság, 1874. 38—40. sz.

napokat és szertartásokat akarta reformálni, hanem világosságot vetett a konfessziók oly pontjaira, melyekről ma az ő szellemi fényének sugarai kezdenek tündökölni." Ferenc József védelmezi az unitarizmust a sociniánizmussal való azonosítás ellen is. Molnár Albert *A szociniánizmus tanrendszere*¹⁹³ c. tanulmányában, mellyel az volt a célja, hogy megismertesse az erdélyi unitarizmus hitelveit, melyekről a nagyközönség alig tud valamit, azt állítja, hogy az unitarizmus szociniánizmus. Ferencz József nem tudja szó nélkül hagyni e tanulmányt,¹⁹⁴ mert Molnár vállalkozása a közönséget félrevezette s cikke azt mutatja, hogy még a hittudományban jártasok sem ismerik az unitarizmus tanrendszerét, mert nem tudják megkülönböztetni a szociniánizmustól. A kettő közötti különbségeket öt pontba foglalja össze: a) A sociniánizmus szerint az Isten ismeretének egyedüli forrása a kijelentés, mert a természeti ember magától kívülről való közlés nélkül még az Isten eszméjének gondolatára sem képes. Ezzel szemben az unitarizmus szerint az Istennek és törvényének érzése minden ember lelkiismeretében jelen van. b) A szociniánizmus szerint a keresztény vallás ismeretforrása egyedül az újszövetség. Az unitáriusok mindkét szövetség könyveit hiteleseknek és kanonikusoknak tartják. c) Az ihletés kérdésében a szociniánizmus nem nyilatkozik. Az unitáriusok nem tagadják, de nem is veszik oly értelemben, hogy a szentírás minden szava csalhatatlan volna. d) Socinus a cselekvés szabadsága érdekében tagadta az Isten eleve tudását (praescientia) s Istenben változást tett fel, az unitarizmus nem tagadja. A szociniánizmus és unitarizmus az Isten személyének egységében találkozik. Az eredendő bűnről, a Krisztus érdeméről és az üdv megszerzéséről, az alanyi soterológiáról szóló nézetei körülbelől egyeznek „az unitáriusok szimbólikus könyveivel.” A predesztinációt az unitáriusok azért tagadják, „mert sem a szentírással, sem a józan ésszel, sem Isten igazságosságával megegyeztethetőnek nem találják azt, hogy az Isten az embert cselekedeteire való minden tekintet nélkül örök életre, vagy örök kárhozatra rendelje.” A szociniánizmus a szentiségeknél minden misztikus felfogási elvet s az úrvacsorában Krisztus testének és vérének szellemi jelenlétét sem állítja. Ebben az unitáriusok is egyetértenek. e) De mi a keresztséget nem tartjuk haszontalannak, céltalannak és észszerűtlennek. Mindezekből látszik tehát, hogy a szociniánizmus és unitarizmus tanrendszere nem egy. Igaz azonban, hogy az erdélyi unitarizmus kifejlődését előmozdította a lengyel atyafiakkal való összeköttetés. De minthogy attól több lényeges pontban eltér, sőt egészen önállólag fejlődött ki, ép oly kevéssé lehet

¹⁹³ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1864.

¹⁹⁴ Az unitáriusok nem szociniánusok. U. o. 1864. 745–752. és 781–785. l.

szociniánizmusnak nevezni, mint a ref. vallást lutheránusnak, holott mindkettő egy alapon nyugszik. Különben pedig a szociniánizmus tanrendszerében annyi szépet és helyest lát, hogy nem szégyelné azt a magáénak vallani. „Sőt Socinust azért, mert az Isten személyes egységét az üdvösségre csak hasznos, de nem feltétlenül szükséges tanok közé számította s a többi felekezeteket a háromságtanért nem tekintette az üdvözülhetéstől elesett tévelygőknek — e példátlan türelemért, melyet sem Kálvin, sem Luther — a magok nemében mind-egyik egy-egy pápa — nem dicsekedhettek, Socinust még többre kell becsülnöm.“

Molnár válaszában¹⁹⁵ beismeri tévedését, hogy legalább is annyit nem jegyzett meg, hogy „ez az eredeti történeti alakzatában felmutatott szocinianizmus az erdélyi unitárius egyházban önállóul, az idők folyamán több egyes pontokban nevezetes módosulással fejlett ki és haladott tovább“. Aztán kijelenti, hogy ő az unitáriusokat a nagy keresztény egyház élő organikus tagjának tekinti s hivatkozik Tóth Lőrincire, aki (Örökösödés az ausztriai általános polgári törvények szerint. 1854.) azt mondja, hogy végrendelkezésnél csak keresztények lehetnek tanuk, zsidók és unitáriusok nem; és Konekre (Egyházjogtan. 1863. 496. l.), kinek könyve szerint a r. kath. egyház az unitáriusokat a keresztény közösségen annyira kívülállóknak tekinti, hogy ha unitárius a kath. egyházba tér, vagy vegyes házasságra lép, feltételesen újból való megkeresztelését rendeli el. Ferencz József feleletében¹⁹⁶ ismétli, hogy nem tagadja, mintha nem a szociniánizmus szolgált volna az unitarizmus történeti bázisául, mert „tanrendszerének ez az első alakzata“. Tóth állítását Berde Áron már 1854-ben (Heti lap, 76. sz.) megcáfolta. Tévedése annál feltűnőbb, mert az 1848. évi pozsonyi országgyűlésnek tevékeny tagja volt. A Koneknél olvasható végzés az áttérést és vegyes házasságra lépést foglalja magában. Az áttérőkre rendelt keresztelés, nézete szerint, nem jogsérelem, legfeljebb méltánytalanság, mert ez a r. kath. egyház hitrendszerének természetes következménye. De a vegyes házasságoknál rendelt keresztelés azt jelenti, hogy unitáriusnak katolikussal házasságra lépni nem lehet, mert hiszen a keresztelés által az unitárius katolikussá lett. Hol akkor a vegyes házasság? A kath. egyháznak ez intézkedése sértő ugyan, de mert a hazai törvényeknek ellene van, nem csorbíthatja az unitárius egyház törvényes jogait.

Ferencz József lelki alkatának második kidomborodó vonása az akarati elem túlsúlya. Ez az adottság, neki különösen mint egyházfőnek, mint az egyház szellemi, vallás erkölcsi és

¹⁹⁵ Nyílt levél tiszt. Ferencz Józsi úrhoz. U. o. 854—859. l.

¹⁹⁶ Nyílt levél t. Molnár Aladár úrnak. U. o. 1086—1091. l.

anyagi jólléte és előhaladásáért felelős főpásztornak nélkülözhetetlen. A Krisztusi parancs: a szeretet olyan mértékben, hogy az mindent elnéz és megbocsát, adott körülmények között hiba is lehet; gyengéségnék mindenesetre az. Az a szülő sem jár helyes úton, aki gyermekének mindent elnéz, mindent megbocsát. A szeretetnek párosulnia kell az erkölcs elveivel és az akarat erélyével, hogy az egyesek és a közületek helyes úton vezettessenek a cél felé. Ferencz Józsefben megvolt a helyes és megfontolt ítélet józansága mellett az akaratnak az az erélye, mely nélkül felelős kormányon levő el sem képzelhető. Ő tudott rendet csinálni, a határozatoknak érvényt szerezni és hívei felett fegyelmet tartani. És ebben őt nem a külső hatalom eszközei, állásának jogköre segítette, hanem tiszta, világos ítélete, a köz érdekeinek önzetlen szolgálata, tiszta erkölcsi puritánizmusa és az az általános tisztelet és elismerés, melyben hívei részéről részesült. Nem a kierőszakolt külső tekintély volt ez, hanem önkéntes elismerés és meghódolás gazdag és értékes egyénisége előtt. Az ellentétes vélemények elszánt küzdelmei között úgy állott, mint az erős kőszikla a tenger hullámai között. Megértéssel fogadott minden jóra irányuló gondolatot és reformot, de üres jelszavak soha meg nem tántorították. Minden új eszme átment az ő lelke rostáján és tisztító tüzén, mielőtt az élet gyakorlatába jutott. Így nyomta rá az egyházi élet minden jelenségére egyéniségének bélyegét s tartotta kezében a szerteszét futó törekvések és érdekek irányítására a kormányzás gyepelőjét.

Legszegényebb volt Ferencz József érzelmi élete. Ezt papnál, az Úr szolgájánál hiánynak vehetnők. Kriza, ez a csupa szívember mondja a háromszázados zsinaton az új papok felszentelésekor: „Szív kell a lelkeszi hivatalhoz, meleg és buzgó, érzelemmel teljes szív, mely könnyen belegondolja magát bármi idegen állapotba, mélyen és élénken képes résztvenni mások örömeiben és fájdalmában”. Hittana ismertetésénél rámutattam arra, hogy a vallásos hit forrása keresésénél rábukkant az érzelem ércerére, de ezt a kincset nem használta ki eléggé. Ugyanígy kihasználatlanul hagyta a *vallás alapelemei* c. beszédeiben, amelyben helyesen mondja, hogy „a pusztá értelmén soha vallás fel nem épülhet”, mert annak a lélek minden tehetségén kell alapulnia. De *Egyházzsartartástani dolgozatok* (183.) c. munkájában az istenhit forrását már ösztönösen az érzelemben keresi és találja meg: „Van valami titkos belső érzés az emberi kebelben, mely őt egy nálánál hatalmasabb lényvel hozza erkölcsi kapcsolatba: nem látják szemünk, de szívünk sejtí, nem vagyunk képesek kimagyarázni, de értelmünk felfogja. Az ég dörgése és villámlás, a kezdet és vég, a lélek isteni származása, a világ erkölcsi rendje és az örökkévalóság hite mintegy beleringatják a jámbor keresztény lelkeket

egy örökkévaló lény gondolatának elfogadásába". Egyházkormányzói hivatása teljesítése közben előnyére és könnyebbségére volt szellemének ez adottsága. Mert megmentette sok kérdésnek mérlegelésénél olyan zavaró érzelmi mozzanatok közbejövételétől, melyek az ítélet tisztaságát, pártatlanságát és elfogulatlanságát zavarják. Szellemének ez az adottsága magyarázza azt is, hogy neki igazi testi-lelki jóbarátja, kivel lelkének minden titkát, szíve minden vágyát és óhajtását közölte volna, nem igen volt. Krizához, Jakab Elekhez, Kelemen Benőhöz és P. Horváth Kálmánhoz kötik a nagyrabecsülés és elismerés szálat, de igazi bensőséges meleg barátságról köztük sem lehet szó, talán az utolsót kivéve. De életére vonatkozó feljegyzéseit olvasva, arra a meggyőződésre jutok, hogy érzelmi élete sem volt szegény, legfeljebb hogy egész valóját túlnyomóan uraló gondolkodásával befolyásolni tudta azt is. És érvényesülni engedte ott, ahol helyesnek látta és visszaszorította ott, ahol érvényesülésétől a nagyobb értékek veszélyeztetésétől tartott. Bölöni papszentelő beszédében mondja: „Ha van valami, aminek varázsereje lehet a szivekre, az a szeretet”. Szívét csak családi körében tárja ki egész melegséggel. Milyen igazán boldogan jegyzi fel, ha családjában valami örvendetes esemény történik. Ha leánya férjhez megy, ha fiai választott pályájukon sikeresen haladnak előre. Milyen boldog, mikor egyik fiát sub auspiciis regis avatják doktorrá. Milyen gyermeki hálával borul le imádságra, mikor első unokája megszületik. És milyen szivelfacsaróan tud zokogni, mikor 18 éves szép leányát eltemeti! Milyen meleg szeretettel beszél feleségéről, boldog családi életéről és áldott jóságú anyósáról! Ezeket olvasva, azt kell mondanom, hogy lelki adottságai egy kiegyensúlyozott, összhangzó együttest adnak, amely felelős állása sikereinek egyik főtenyezője.

Gyakorlati életét otthon a családjában is, az egyházi közélet vezetésében is a mértéket tartó takarékoság elve irányítja. Már elég korán gondol arra, hogy népes családja részére egy kis hajlékot építtessen. A 70-es évek elején már készen van háza. Az isten iránt való mélységes hála és köszönet imádságos szavaival hajtja az első éjszakán nyugovóra fejét. Ez a takarékos gazdálkodás otthon, szülei házában oltódott bele lelkébe. Olyan adottság, melyre az egyház kormányzásánál talán még nagyobb szükség volt, mint a családban. Egyházunk alkalmazottai, talán a keletkezés első éveit kivéve, sohasem voltak, mert nem lehettek ellátva az életfenntartáshoz szükséges legelemibb eszközökkel sem. A mi sorsunk a történelem folyamán mindig az anyagiakról való lemondás, a száraz kenyérről való megelégedés volt. Az 50-es évek egyházmentő adóvállalása püspöksége első felében is nyomta az egyeseket és eklézsiákat. Az az egyházi államsegély, melyet 1868-ban a kormány

kiutalványozott, csak egy csepp volt a terhek és adósságok tengerében. De a gyógyítás, a tehermentesítés mégis megkezdődött. És az összeg évről-évre nőtt, különösen azért is, mert az iskolák külön kaptak segítyt. És az eklézsiák igyekeztek megmenekülni iskoláikkal együtt a terhektől is. Végre a 90-es évek második felében a papság megkapta a kongruát, a tanító-ság még előbb — sajnos, mikor iskoláink nagyobb részét már elvesztettük — az állami fizetéskiegészítést. Az élet drágulásával a figyelmet majdnem kizárólag az anyagiakról való gondoskodás foglalta le. Így volt ez nemcsak nálunk, hanem ország-szerte más felekezeteknél is. Nem mentegetőzés ez, csak magyarázat. A szolgálat alatt való ellátás biztosítása után gondoskodni kellett a nyugalombavonulók megélhetéséről is. Volt ugyan egy általános lelkészi nyugdíjintézet, amely azonban csak minimális nyugdíjat tudott adni. Ennek a nyugdíjintézetnek a fejlesztése tárgyalásakor történt: A papság azt követelte, hogy az egyház a közpénztár terhére vállalja magára azt az összeget, amely szükséges arra, hogy teljes időtartamú szolgálat után a nyugalombamenő teljes fizetését kapja nyugdíjul. A püspök ellene mondott a kívánságnak. Féltette a közpénztárnak amúgyis mindig ingadozó, sőt meg-megszűnő egyensúlyát. A papság követelőzött és demagóg módon lázított a rend ellen. És Ferencz Józsefet a takarékoskodás szelleme annyira hatalma alatt tartotta, hogy azzal a kijelentéssel, hogy „én ilyen papságnak püspöke nem akarok lenni,” lemondott állásáról s elhagyta az elnöki széket és a termet. Ezt a lépését, amint feljegyzéseiben mondja, azonnal megbánta. De mindenesetre bizonyítja azt, hogy mennyire elhatározóan uralkodott a takarékoskodás és az egyház anyagi jólléteért érzett felelősség élete minden lépésén és ténykedésén. Olvassuk csak el zsinati és főtanácsi megnyitó beszédeit és évi jelentéseit s meggyőződünk a mondottak igazságáról. Ettől az évés közben megjött mohó étvágytól nemcsak a közpénztár egyensúlyát féltette, hanem az áldozatkészség ősi unitárius erényét is. Az államsegély elfogadásának is — bár nem volt elvi ellensége — abban látta veszélyét és hátrányát, amit egyháztörténelmi tanulmányai érleltek meg benne, hogy tétlenné, önerőnk kifejtésére képtelenné, sültgalambvárókká tesz bennünket. Ferencz József tudta, hogy intenzív egyházi élet fejlesztésére korunkban nem elég csak az apostoli lélek: szükséges arra a nervus rerum gerendarum is. És azért őrködött éber lélekkel és gonddal az egyház anyagi élete és érdekei felett. Ez az éber őrködés igen nagy mértékben segítette elő azt az összhang-hiányt, szinte azt is mondhatnók: ellenszenvet és antagonizmust, mely a „központ” és „vidék” között kifejlődött és megerősödött. Nem alatta kezdődött ez az ellentét. A történelem folyamán többször találkozunk ezzel. De kétségtelen, hogy püspöksége alatt erősbödött. Egyik

oka ennek a keresztúri főgimnázium kérdésében elfoglalt álláspontja, melyen csak legjobb meggyőződése ellenére és az általános áramlatnak kedvetlenül engedve, változtatott. Másik épen a gazdasági és pénzügyi kérdésekben minden ellenkező agitáció mellett is nyíltan és ismételten hangoztatott felfogása, mely az özönével jövő és sokszor kellően át nem gondolt javaslatok és indítványok rohama ellen, melyek mind pénzbe kerülnek s a közpénztárt terhelik, az egyház pénzügyi egyensúlyát védi és őrzi.

Egyháztörténelmünknek legszebb korszaka az, mely az abszolútizmus után az alkotmány helyreállításával ránk virradt. A minden téren meginduló lázas teremtő munkában az ő tisztánlátó lelke világított, az ő gondolatokat termelő agya vezetett és irányított. A vallásos szabadelvűségnek e korszaka elismeréshez juttatta a mi kálváriás szenvedéseken átment egyházunkat is. Az eddig megvetett, lenézett unitarizmus a politikai szabadelvűség kedvező fuvallata segítségével elfoglalta a valóságok sorában az őt megillető helyet s most már lehetett nemcsak szívünk mélyén hinnünk, hanem vallanunk is azt a vallást, melyért Dávid Ferenc a dévai vár börtönében mártírhálált halt. Ferencz Józsefnek oroszánrésze van abban, hogy Dávid Ferenc szelleme feltámadott s „az ő püspöksége alatt lett az unitarizmus a magyar keresztény liberálizmusnak megtestesülése”.¹⁹⁷ Borbély emlékbeszédében püspökségének jelentőségét ezen kívül még két tényben állapítja meg: az ő ideje alatt alakult át eddig jóformán csak egyházközségeiben és a hívek áldozatkészségéből élő decentrálizált egyházunk erős központi egyházzá és: alatta jött létre az unitarius világszövetség.

Életére vonatkozó feljegyzései elejére ezt a jelszót írja: „Az élet kötelesség”. Ő ezt a kötelességet híven és példaadóan nemes önzetlenséggel teljesítette. Állásának terheit és kötelességeit minden egyéb fölé helyezi s hosszú életpályája egyetlen pillanatában sem találkozunk olyan mozzanattal, melyben életelvét figyelmen kívül hagyta volna. A kötelességek hűséges, fáradhatatlan és önzetlen teljesítésével és a felelősség feltétlen vállalásával példát adott nekünk... Szellemi hagyatéka felett átsuhanhat az idő, de ezt a hagyatékát nem jelentéktelenítheti el.

Ferencz Józsefet általános tisztelet és nagyrabecsülés környezte nemcsak hívei, hanem az egész magyar társadalom részéről. Nem a külső fény és a püspöki állás hozta ezt, ami nálunk különben sem jelent gazdagságot és pompát. Hanem egy nemesen betöltött élethivatás nagyszerű példaadása, egy prófétai lélek komoly és súlyos személyisége az, ami e nagyra-

¹⁹⁷ K. M., 1928. 187—211.

becsülést kiváltotta. Ez az a szellemi és erkölcsi örökség, mely a székely faj történelmi erőtartaléka gyanánt ránk maradt. Különösen élete utolsó évtizedének súlyos és katasztrófális napjaiban tűntek ki személyiségének ragyogó vonásai. Élő kapcsolat volt ő az erdélyi magyar felekezetek között, melyek a nagy történelmi csapás első idejében az ő nemes egyéniségének sugalló hatása alatt testvéri egységbe kapcsolódtak. Azoknak az infernális időknek az egységbe kovácsoló példája intés és figyelmeztetés arra, amit — sajnos — hajlandók vagyunk nagyon gyorsan elfeledni, hogy ennek az összefogásnak drága szellemi és erkölcsi kincsét nemzeti létünk veszélyeztetése nélkül elfelednünk és megtagadnunk sohasem szabad.
